

Keller Tamás

Corvinus Egyetem

A racionalizációs gondolat a társadalomtudományokban és az irodalomban

A társadalomtudományokban meglévő racionalizációs felfogás jelen van az irodalomban, illetve az irodalomtudományban is. Munkám a teljesség igénye nélkül a racionalizációs gondolat megjelenését igyekszik megvizsgálni társadalomtudományi gondolkodók (Tönnies, Spengler) és irodalomárok (Szerb Antal, Babits Mihály) munkáiban.

Francis Fukuyama „A nagy szétbomlás” című könyvében felveti, hogy az egész 19. századi szociológia végeredményben tekinthető a Gemeinschaft típusú társadalmakból a Gesellschaft típusú társadalomba való átalakulásnak, vagyis a 19. századi szociológia fő kérdése a mezőgazdasági társadalomból az ipari társadalomba való átalakulás megmagyarázása. A mezőgazdasági társadalomból ipari társadalomba való átalakulás lényegében egy gazdasági átalakulás, amelynek alapja a racionalizáción alapuló ipari kapitalista termelés.

A racionalizáció

A racionalizáció egy olyan következetes és módszeres felfogása a világnak, amelynek célja a világban való könnyebb tájékozódás, és amely a maga következetessége és módszeressége révén az embert végső soron elidegeníti attól a világtól, amelyben a tájékozódást meg akarta könnyíteni. Így egy bizonyos mesterségesen létrejött folyamat maga alá gyűri a valóságot: az ész által uralt világ elidegeníti az embert attól a világtól, amely az ész által jön létre.

A racionalizációt a szekularizációs folyamat egyik eredményének tekinthetjük, amely által a vallásos meggyőződések elvesztik relevanciájukat a világ dolgainak megítélésében, és helyet adnak a racionálisan belátható következtetéseknek. A racionalizmus ebben az értelemben a következetesség, módszeresség szinonimája, amely a világot elsősorban az ésszel belátható, kauzális logikán keresztül közelíti meg.

A szociológiában racionalitás fogalma *Max Weber* óta használatos, aki a racionalizáción a világ „elvarázstalanodását” érti, ami abból adódik, hogy az ember a világot nem a hit által akarja birtokolni, hanem az ész által törekszik megérteni. A racionalizáció eredményeképpen ész által magyarázható világfelfogás keletkezik, amely annyiban tekinthető elfogadhatónak, amennyiben az ész szempontjait elfogadjuk. Weber szerint azonban a végsőkig végiggondolt racionalizmus végeredményben irracionalizmust szül, mert a világ megértése és ész általi megértése oda vezet, hogy a világ varázsát veszti.

Amikor a racionalizációs gondolatról beszélünk társadalomtudományban és irodalomtudományban, nem szabad elfelejtenünk, hogy a kifejezés neve csak a társadalomtudományokban használatos. Amikor a kifejezést az irodalomban is alkalmazzuk, akkor azon a társadalomtudományban ismert folyamat irodalmi, illetve irodalomtudományi megjelenését értjük.

Azt a hasonló – végeredményben racionalizációs gondolkodásmódon alapuló – logikát, amely az irodalomban és a társadalomtudományban megtalálható, már korábban vizsgáltuk *Szerb Antal* 'Utás és holdvilág' című regényének kapcsán. (1) Itt a kapcsolat alapja a főszereplő, Mihály életérzése. Mihály életérzését Waldheim tudományos tisztasággal adja elő, miközben az etruszk művészetről beszél. Mihály attól szenved, hogy az emberben alapvetően jelen lévő irracionálitást a civilizáció kiszorítja, és értelmetlenné teszi. Mint ahogyan azt Waldheim az etruszk művészetben keresztül levezeti: a spengleri értelemben vett civilizáció előtti egység szétdarabolódott. A civilizáció belső logikája folytán felszámolja az irracionálitást. Ez az, ami Mihály számára élhetetlenné teszi a világot.

Az 'Utás és holdvilág' esetében a regény szövege felkínálta, hogy azt a racionalizációs elmélet szerint magyarázzuk. A jelen munka célja nem ilyen jellegű kapcsolatok keresése, hanem ugyanannak a gondolatnak két tudományterületen belüli megjelenésének bemutatása.

A racionalizációs gondolat a társadalomtudományban

Tönnies

Tönnies a mezőgazdasági társadalomból az ipari társadalomba való átalakulást két tipikus forma pontos meghatározásával próbálja meg leírni. A közösség és a hozzá tartozó lényegakarát tipikusan a mezőgazdasági társadalmakra jellemző. A társadalom pedig, valamint a belőle levezethető választóakarát, az ipari társadalomhoz köthető. A két tipikus forma egymásba alakulása egyfajta racionalizáció.

Tönnies szerint a közösség az emberi akaratból mint természetes állapotból indul ki. Ilyen az anya és gyermek közti kapcsolat, a férfi és nő közti kapcsolat és a testvérek egymás közti kapcsolata. A közösség tettekben és szavakban fejeződik ki, és a tárgyakra való vonatkozása csak másodlagos. A közösségi társulásra jellemző a mezőgazdasági termelés. A közösség tehát természetes, organikus emberi társulás.

A társadalom ezzel szemben olyan emberek közössége, akik békésen élnek egymás mellett, de nem állnak egymással lényegi kapcsolatban, el vannak választva egymástól. A társadalom nem vezethető le egy a priori és szükségszerűen meglévő egységből. A társadalomban mindenki egyedül van, és minden valamiféle ellenszolgáltatás fejében érhető el. A társadalomban a „cseré mint egyesített és egyetlen cselekvés, a képzelt társadalmi akarat tartalma.” (2) A társadalmat az tartja életben, hogy mindenki függ mindenkitől, mert mindenki szeretne valamit cserélni. A pénzben tehát a társadalmiság jut kifejeződésre.

A közösségből vezethető le a lényegakarát. „A lényegakarát az emberi test pszichológiai ekvivalense, vagy az élet egységének princípiuma, amennyiben az életet a valóság azon formáinak gondoljuk, amelyhez a gondolkodás maga is tartozik.” (3) A lényegakarát az élet akarására, a táplálkozásra és a szaporodásra vonatkozik. A lényegakarát gyakorlatában a teljes ember vesz részt.

A társadalomból vezethető le a választóakarát. „A választóakarát magának a gondolkodásnak egyik képződménye, amelyet ennél fogva az előidézőjével – a gondolkodás szubjektumával – való viszonyon belül illet meg a tulajdonképpeni valóság.” (4) A választóakarát gondolatproduktum. „A választóakarát lehetősége tehát azon alapul, hogy a gondolkodás művei kitarthatnak egy jövőbeli magatartás vonatkozásában, és noha semmiek az őket megrögzítő és megőrző gondolkodáson kívül, mégis látszólag független egzisztenciájuk van.” (5) „A választóakarát formáinak összességét (...) gondolatok, vagyis szándékok, célok és eszközök olyan rendszereként kell értelmeznünk, melyeket az ember apparátusként hordoz a fejében, hogy azzal a valóságot felfogja és megragadja.” (6) A választóakarát soha nem tartozik az ember lényegéhez. A választóakarát azért jön létre, mert a produktív gondolkodás logikai gondolkodássá merevedik.

Tönnies a lényegakarát és a választó akarát egymásba alakulásáról a természetjog kapcsán beszél. Itt a római jog példáján mutatja be, hogy a családi jog, mint természetes (lé-

nyegakarattól levezethető) jog, hogyan alakult át (idegenült el) polgári joggá. A polgári jogban Tönnies egy racionálisabb, de az ember lényegétől távolabb lévő rendszert lát, amely rendszerrel az egyén nem tud teljes személyiségében azonosulni. „A jelen teória azt vallja, hogy minden, ami emberi akaratból fakad, vagy az alakítja, egyszerre természetes és mesterséges. Fejlődése során azonban a mesterséges a természetes rovására növekszik, annál inkább, minél inkább növekszik az akarat specifikusan emberi s kivált mentális erejének jelentősége és részvétele; míg végül a természetes bázistól való (relatív) szabadságig alakítva magát, ellentétbe is képes jutni vele.” (7)

„...Valójában egy racionális, tudományos, szabad jog csak azáltal lett lehetségessé, hogy az individuumok ténylegesen felszabadultak a család, a föld és a város, a babona és a hit, az öröklött hagyományos formák, a szokás és kötelesség minden köteléke alól. S ez volt a falusi és városi, alkotó és élvező közösségi háztartás, a földművelő közösség és a városi kézműves jellegű, szövetkezetben üzött, vallásosan patriotikusan folytatott művészet pusztulása. Ez volt az egoizmus, a pimaszság, a hazugság és a mesterkéeltség, a pénzsóvárság, élvezetvágy, becsvágy diadala, de természetesen azé a szemléletes, világos, józan tudományosságé is, amellyel a műveltek és tanultak az isteni és emberi dolgokkal szembezállni mertek.” (8)

„A racionalizmus kizárólag a kritikai megértés eredményeibe, tehát az »értelembé« vetett hit. Ha a korai időkben a credo quia absurdum volt a valóságmegközelítés alapelve, emögött az a bizonyosság rejlett, hogy a felfogható és a felfoghatatlan együttesen alkotják a világot, a természetet, melyet Giotto festett, melybe a misztikusok belemertek, és melybe az értelem csak annyiban hatolt bele, amennyiben az isten engedélyezte.”

Spengler

Spengler két tipikus világfelfogást különböztet meg egymástól. Az organikus vagy sorseszmen alapuló világfelfogást, illetve az anorganikus vagy oksági elven alapuló világfelfogást.

Az organikus logika sorsszerű, nélkülsz mindenféle kauzalitást és logikát. A természetből nő ki, mert a természethez hasonlóan élő, éppen ezért rokonságban van a természettel. Az organikus logika minden létező ösztönszerű logikája. Az organikus logikából nő ki szerinte az apollóni lélek, amely a világ megismerésén alapul. Az organikus logika, és az apollóni lélek mellett Spengler az idő logikájának fogalmát is használja az élet belső bizonyosságaiából eredő formák leírására. Mindhárom fogalom

gyakorlatilag az emberi élet, az emberi világ egységes felfogását kísérli meg leírni. A világ valamiféle organikus egységként való megközelítéséből vezethető le a primitív kultúra, és egyáltalán a kultúra fogalma. A kultúra egy olyan élő és organikus rendszer, amely Spengler szerint az ember természethez fűződő viszonyából magyarázható.

Az anorganikus logika ezzel szemben a kauzalitáson alapul. Idegen a természetestől. Igazságai csak annyiban igazak, amennyiben a logikán belül maradunk, tehát igazságai nem egyetemes érvényűek. Az anorganikus logikából vezethető le a fausti lélek, amely a mindenséget intellektuálisan megérteni akarja, ez a logika végső igazságokat, a megértésen túlit keresi. Spengler a tér logikáját is használja ennek a gondolatkörnek a leírására. Ebben a fogalomban szintén tükröződik a kiszámíthatóság az ok-okozati szükségszerűségek jelenlétére, amely jellemzi ezt a Spengler által felállított második világmegközelítési módot. Ebből a világfelfogásból magyarázható a magaskultúrák emberének személyisége és a civilizáció fogalma is.

Spengler a történelem leírásánál a kultúra és a civilizáció fogalmait használja. A kultúra saját fejlődésének végén civilizációba alakul át. A civilizáció tehát végső állapot.

Minden kultúra a természettel lévő kapcsolat miatt a földművelés meghonosodásával van összefüggésben. A legfontosabb hasonlóság az egyes emberi kultúrák között, hogy minden kultúrában a primitív kultúra magas kultúrává alakul át. A primitív kultúrából a magas kultúrába való átalakulás a racionalizáció által megy végbe.

A kultúrák elején az ember félelme a világ technikai megismerésére irányul. „Mindenféle természeti megismerésben tehát kettős tendencia rejlik, amely az ősidőktől semmit sem változott. Az egyik a technikai tudás lehetőség szerinti teljességének a megszerzése, amely gyakorlati, gazdasági és háborús célokra használható; amelyet már sok állatfaj is magas tökélyre fejlesztett, és amely a tűz és a vas felfedezésétől – ez volt az egyik legkorábbi felfedezése – egyenesen a mai fausti kultúra gépi technikájához vezet. A másik technika akkor alakul ki, amikor a tisztán emberi gondolkodás a szónyelv segítségével leldődik a tudásról; ez a megismerésmód egy ugyancsak teljesen elméleti tudásra törekszik – ami eredeti formájában vallási, és a kései kultúrákban (az előbbiekből kinövő formában) természettudományos tudásnak nevezünk.” (9)

Az európai kultúra kialakulásában jelentős szerepet játszott a vallás. A gótika idejében két jellemzően európai hagyomány alakult ki: a Mária-kultusz és az ördögtől való félelem. Míg a hívők Máriához imádkoztak, az ördögtől féltek. A Mária-kultusz a hétköznapi emberének segített a világ dolgaiban helyt állni. A reformáció kiiktat az ember és az isten közül mindenféle segítséget. Ezzel az ember mérhetetlen terheket kénytelen magára venni. A reformáció gondolata vezetett el a puritanizmushoz, a puritanizmus pedig a racionalizmushoz. A reformációból kinövő puritanizmus az értelemmel felülvizsgálja a hitigazságokat. Amit meg tud ragadni az a kauzális logikán alapul. Ugyanígy a racionalizmus, szintén a kritikai megértésen és kauzális logikán alapul.

„A racionalizmus kizárólag a kritikai megértés eredményeibe, tehát az »értelembe« vett hit. Ha a korai időben a credo quia absurdum volt a valóságmegközelítés alapelve, emögött az a bizonyosság rejlett, hogy a felfogható és a felfoghatatlan együttesen alkotják a világot, a természetet, melyet Giotto festett, melybe a misztikusok belemerültek, és melybe az értelem csak annyiban hatolt bele, amennyiben az isten engedélyezte. Valami fojtott düh most létrehozta az irracionális fogalmát; olyan fogalom ez amelyet felfoghatatlansága azonnal értéktelenít is: amit babonaként nyíltan, metafizikaként burkoltan el lehet utasítani; értéke csak a kritikailag alátámasztott megértésnek van. A titkok csupán a tudatlanság bizonyítékai.” (10)

Spengler a modernizáció folyamatát úgy látja, hogy a „gondolkodás emancipálódott az érzékeléstől” (11), vagyis az ember által megismert tudás levált magáról a megismerőről, és önálló rendszerre fejlődött.

Az ímént felsorolt társadalomtudományi elméletekben a közös, hogy beszélnek egy korábbi – jellemzően a mezőgazdasági társadalomhoz köthető – egységről, amely a mód-szeresen végiggondolt racionalizmus által felbomlott. Az ész által meghatározott racionalizmus célja a világ megértése; de ez a cél önállósodott és önálló világfelfogást eredményezett, amely világfelfogás kiszorít minden irracionálisitást.

A racionalizációs gondolat az irodalomban

Szerb Antal

A racionalizációs gondolat Szerb Antal munkásságában sokféleképpen jelentkezik. Mi ezt a gondolatot most a rózsakeresztesek kapcsán vizsgáljuk meg. Szerb Antal „A Pendragon legenda” (12) című regényében, illetve egy rózsakeresztesekről írt tanulmány keretein belül is foglalkozik a témával. A tanulmányban Szerb a rózsakeresztesek munkásságát a tudományos gondolkodás kezdetének tartja. (13) „A természettudományok őse a varázslás. Az emberek először hatni akartak a természet erőire, és csak azután törekedtek arra, hogy megismerjék őket. Előbb arra igyekeztek, hogy esőt csináljanak, és csak sok-

kal később, egy sokkal magasabb művelődési fokon kezdtek el gondolkodni azon, hogy mi is az eső. És még akkor is nagyon sokáig tartott, amíg szétfoslott a homály, amellyel valamikor a varázslók körülövezték magukat és tudásukat, hogy emeljék tekintélyüket a nép előtt.” (14) A rózsakeresztes mozgalom lényegében a tudás misztikus magaslatokban tartására törekedett, hasonlóan más titkos társaságokhoz. „Mert ez, az új tudomány vágya, volt a rózsakeresztes mese mélyén. (...) A tudósok lázasan igyekeznek, hogy elolvassák a signaturát, a titkos jegyeket, melyeket a Teremtő a teremtett világba beleírt.” (15) Mert természettudomány és valláskutatás ekkor még elválaszthatatlanok egymástól. A 18. században fellendül az érdeklődés a titkos társaságok iránt. Ebben az időszakban a titkos társasághoz való tartozás öncéllá vált. „Az ilyen különös rendnek a szilárd magját rendszerint egy élelmes szélhámos képezte.” (16) Később a természettudományos gondolkodásmód elterjedésével megszűnnek a titkos társaságok. „A természettudományok általános elterjedése kiirtotta a titkos spekulációt – ma már mindenki beavatottja lehet a természet titkainak, ha kedve és tehetsége van hozzá. (...) De azért nem igazságos dolog, ha csak nevéünk a rózsakereszteseken és az aranycsinálókon. Ha sok is volt közöttük a bolond és csaló, a társaságok magvát mégis olyan emberek alkották, akiket az igazi megismerés vágya, az igazság felé küszködő nyugtalanság vezetett.” (17)

Szerb Antalt foglalkoztatta a rózsakeresztesek problémája, akikben lényegében a modern tudomány előfutárait látta. A regény tehát a tanulmány révén felfogható úgy is, hogy a rózsakeresztes misztika allegóriáján keresztül a modern kor dilemmája bontakozik ki. „A Pendragon legenda’ gyászolja, hogy Asaph Christian Pendagronnal meghal a rózsakeresztesesség, amelyben tudomány és misztika összeért. A regény azt is jelzi, hogy a rózsakeresztesek tudománya már magában hordozta a pusztulást, mert céljuk, az igazság szenvédélyes keresése öncéllá vált. A regény cselekménye többször is bizonyítja, hogy maguk a rózsakeresztesek sem hittek már saját tudományukban, illetve a tudomány és misztika egysége csak mágiával tartható fent, tehát nem működik.

A regény közepén Bátky közli Lenglet de Fresnoy egyik visszaemlékezését, amely szerint – minthogy a titkos munka nem halad kellőképpen – fekete mágiával felébresztik Asaph Christian Pendragont. A regény itt beszél a rózsakeresztesek álságosságáról, többek között itt is megtalálható az a rész, amely egyébként „A királyné nyakláncá’ című regényben Cagliostroval kapcsolatban olvasható, amikor St. Germain több száz évesnek hazudja magát. Ugyanígy a regény is azzal zárul, hogy az, amit a rózsakeresztesek akartak, nem működik, ez vezet aztán Asaph Christian Pendragon halálához is, ahogyan azt az Earl értelmezi. „Egy bizonyos időpontra vártak – mondta –, a csillagok bizonyos nagyon ritka konstellációjára talán, vagy valami más jelre, amiről mi nem tudhatunk. A műves Illés próféta eljövételének nevezték ezt az időpontot. Erre az időpontra várt Asaph Pendragon, a sírban, melyet élve maga készített magának. (...) De a nagy mű nem haladt. Csak a feketemágia segíthetett, az ördögidézés. (...) Ha úgy van, amint maga mondja, megjelent előtte a Sátán ... de mindezt nem tudhatjuk. Csak azt, hogy kétségbeesve halt meg.” (18)

Mint ahogyan Szerb Antal azt a rózsakeresztesekről írt tanulmányában írja, amellet, hogy sok csaló akadt a rózsakeresztesek között, nem igazságos a rózsakeresztesek egész tevékenységét elvetni. Ezt bizonyítja az Earl gondolatmenete.

„Van valami ősi bölcsesség, valami ősi kinyilatkoztatás, aminek minden emberi tudomány csak a hígítása – mondta csendesén. Amit az emberek elfelejtettek, abban a mértékben, amint növekedett a képességük, hogy racionálisan gondolkodzanak. (...) És minden nagy gondolkodó úgy tudta, hogy az igazságot valahonnan messziről, ősidőkből kapták az emberek. (...) És mindig voltak emberek vagy titkos társaságok – folytatta –, akik azt állították magukról, hogy ők őrzik a régi tudást. Az egyiptomi papoktól átvették az alexandriai misztériumkultuszok, az alexandriaiaktól a zsidó kabala (...) a rózsakeresztesek a lánc utolsó szeme. (...) Azután következik a racionalizmus. Az emberek elkezd-

tek módszeresen és természettudományosan gondolkodni. Kitalálják a gőzgépet és a demokráciát. És a régi megismerés paradoxonná válik, szisztematikusan eszünkkel meg sem értjük, mint ahogy nem tudjuk megérteni a négerek babonáit. Ami azután jön okkult tudomány, mind csalás és paródia. A racionális ember álarcosbálja az irracionalitásban. A 18. századi szabadkőművesek, spiritiszták és teozófusok, St. Germain és Cagliostro azt állították magukról, hogy sok ezer évesek. Kétségtelenül hazudtak. De vajon mert sok ember csak hazudja, hogy ismeri a walesi herceget, lehet arra következtetni, hogy a walesi herceg létezése babona?...” (19)

És éppen az ősi bölcsesség vész el a módszeres, racionális gondolkodás megjelenésével. Ha ebből a nézőpontból olvassuk „A Pendragon legendá”-t, akkor észre kell vennünk, hogy a regény éppen ennek a régi, nem természettudományosan gondolkodó világnak a hanyatlását tematizálja. A mitikus és a racionális gondolkodás kettőssége jelenik meg Osborne – a Pendragonok örököse – és Lene Kretzsch kapcsolatában, aki „„Gemütsmenssch« volt, csupa nagytermű szívósság és áldozatkésség alapján véve. De ugyanakkor abszolút modern nő volt, sőt két héttel mindig a legújabb szellemi fejlődés előtt. Gyűlölte a szentimentalizmust, és az emberies limonádét, a Neue Sachlichkeit vérengző híve volt.” (20) A Neue Sachlichkeit az, ami hatalmas távolságokra van attól a mitikus gondolkodó világtól, amelyben a pendragonok élnek. Erről beszél az Earl: „Tárgyilagosság... az embert az különbözteti meg az állattól, hogy képes a dolgokban többet látni, mint amennyi nyilvánvaló bennük. Tárgyilagosság... van olyasmi? Mindnyájan külön kis világot építünk magunknak a rögeszméinkből, és tökéletlen fényjelekkel próbáljuk értesíteni egymást. De hagyjuk...” (21) Végeredményben a regény végkicsengése ugyanaz, mint a rózsakeresztesekről írt tanulmányé. A racionalizmus megjelenésével valami végérvényesen eltűnt, s ez fájdalmas. A regény végén Osborne a Roscoe-vagyon birtokosa, modern kapitalistaként kezd el gondolkozni, titkárnője pedig Lene lesz. Cynthia egy kapitány felesége lesz, Earl of Gwynedd, a Pendragon család feje befejezve titokzatos kísérleteit az örök halálra vár.

Az ész által meghatározott racionalizmus célja a világ megértése; de ez a cél önállósodott és önálló világfelfogást eredményezett, amely világfelfogás kiszorít minden irracionalitást.

Szerb Antal művészileg dolgozza ki azt a problémát, amelyről Tönnies beszél. Az a tönniesi gondolat, hogy a közösségi jellegű organikus emberi társulások társadalmi jellegű, cél által meghatározható társulásokká alakulnak át, lényegében megfelel „A Pendragon legendá”-ban annak a gondolatnak, ahogyan a misztikus rózsakeresztesek polgárosodnak, racionalizálódnak, s miközben a világ titkait minél jobban meg akarják érteni, a világ varázsát veszti.

Azt, hogy Szerb Antalt foglalkoztatta a világ rendjében történő átalakulás, azaz – a társadalomtudományok szóhasználatával élve – a földművelő társadalomból a polgári társadalomba való átalakulás, amely végeredményében egyfajta racionalizáció, „A királyné nyaklánc” című könyv is tükrözi. Ebben a szerző a francia forradalmat olyan polgári forradalomként fogja fel, ahol a pénz és intelligencia megbuktat egy uralmi rendet. Ez azért válik lehetségessé, mert a barokk és rokokó világot tulajdonképpen a saját túlfinomultsága dönti pusztulásba. Ezután egy racionálisabb világ következik, hiszen az irracionális születési kiváltságok megszűnnek, megszületnek az első demokráciák, mégis – Szerb Antal szavaival élve – ebben a korban nyílik lehetőség arra, hogy a Figaró-szerű elősködők is megéljenek. Az irracionális születési kiváltságok felszámolása azonban nem eredményezte azt, hogy a köznép sorsa könnyebb lett volna, mert „a régi király lelkében rokonabb a jobbágyával, mint ma a vállalati igazgató az altisztjeivel; könnyebben is megtalálták a hangot, ha egymással beszéltek.” (22)

Babits Mihály

Az a gondolat, hogy egy végső soron a világot racionálisan magyarázó irracionálitást okoz, megjelenik Babits Mihály *„A veszedelmes világnézet”* (23) című esszéjében is, ahol a szerző úgy tekint vissza az európai gondolkodásra, hogy a 18. század után az emberek kiábrándultak a tiszta észből, mivel felismerték a ráció jegyében leírt világmagyarázatok ellentmondásos jellegét. Ennek következtében a filozófia olyan rendszereket próbált létrehozni, amelyek kivonják az eszt a világmagyarázatokból. Például *Kant* a Ding an Sich-et, a világ lényegét nem tartja továbbá ésszel megragadhatónak. Azáltal, hogy a világ lényege az ész által nem birtokolható, el kell ismerni a világ irracionálitását. Ez pedig oda vezet, hogy felerősödik a szubjektum szerepe, amely ösztönösen, értelmileg nem ellenőrizhetően cselekszik a világban.

Babitsnak ez a gondolatsora rávilágít arra, ami a racionalizációs és szekularizációs folyamat másik hatása az átfogó értelmi rendszerek eltűnése mellett, hogy tudniillik a világ végéig szubjektívvé válik, nem általános értékek irányítják az egyéni cselekvéseket valamilyen racionálisan, hanem az egyedi élmény válik irányítóvá, ez pedig irracionális.

Ugyancsak Babits Mihály *„Az írástudók árulásában”* (24) azt vallja – *Benda* nyomán –, hogy az írástudók feladták korábbi szerepüket, amellyel az ész és az erkölcs mellett foglaltak állást, és leereszkedtek magaslati helyükről, miközben beleavatkoztak a világ mindennapi küzdelmeibe. Az írástudók irányítják ezeket a mindennapi küzdelmeket, miközben az ész zászlaját lobogtatják, amely ész végeredményben a praxissal, gyakorlati hasznossággal egyenlő.

„A nemzetek írástudói már nem csupán ösztönszerű és babonás félelemmel hirdettek egy földi harcokon fölülálló metafizikai hatalmat, hanem teljes tudatossággal szakadtak külön belsejükben a földi érdekek szolgálatától, szeméiket az egy-Istenre függesztve, vagy az egy-igazságra. Papok és tudósok az elmúlt hosszú évszázadok alatt egyformán fölháborodtak volna a gondolatra, hogy valamely földi közösség érdeke előbbrevaló lenne előttük Istennél, erkölcsnél vagy igazságnál, s még pláne, hogy Isten ígését vagy a tudomány törvényeit nemzetük vagy kasztjuk érdekei szerint formálnák. Azt hirdetni, hogy ezek az érdekek fölülte állanak a morálnak és igazságnak: nyilvánvaló képtelenség lett volna. A hitetlen materialista szemében épügy, mint a földöntúli Isten papja előtt, az Igazság független volt az emberi harcoktól; s az igazi írástudó gyakran halt inkább vértanúhalált, hogysesem azt világi tekinteteknek rendelje alá.”

„Mindenütt ugyanaz a látvány; mindenütt – »szellemi életünk egész terén«, ahogy mondani szokás – elhagyták az írástudók földi harcok fölött álló magasságukat, s leszálltak a harcba, vagy, saját kifejezésük szerint, az »életbe«; leszálltak, nem személyükkel, hanem doktrínájukkal, ami eddig egyetlen bíró volt itt, az Ész levetette bírói palástját, a harc megvakul, nemsokára nincs bíró, csak harcos: az írástudó éppoly harcos lévén, mint a többiek.”

Babitsnak ez az említett két tanulmánya kétségbe vonja az ész, és ezáltal a racionális világfelfogás kizárólagosságát. Az ész emancipációjának mint problémának észlelése ezért Babitsnak ezeket az írást némiképpen rokonítja Spengler gondolatmenetével.

Kapcsolat az irodalom és társadalomtudományok között

Az említett szerzők gondolatmenetében a következő kapcsolódási pontok vannak: az ész és racionális belátás által meghatározott világfelfogás elsősorban a világ megértését szolgálta volna; a ráció öncéllá vált; csak a ráció által végeredményben nem ismerhető meg a világ; a racionális világfelfogás szétdarabolt egy meglévő egységet: tudomány és misztika, racionális és irracionális szétváltak.

Szerb Antal regényeiben, Babits esszéiben, Spengler és Tönnies munkáiban közös vonás, hogy a ráció által vezetett világfelfogás a világot szétdarabolja, kettéhasítja, tehát nem szolgálja az elsődleges célt: a világ megértését és átláthatóbbá tételét.

Jegyzet

- (1) Keller, 2004, 50.
- (2) Uo. 50.
- (3) Uo. 97.
- (4) Uo. 97.
- (5) Uo. 119.
- (6) Uo. 123.
- (7) Uo. 222.
- (8) Uo. 229.
- (9) Spengler, 1994. 39–40.
- (10) Uo. 432.
- (11) Uo. 715.
- (12) Szerb, A Pendragon legenda, 120.
- (13) Szerb, 1969, 22–32.
- (14) Uo. 22,
- (15) Uo. 25–26.
- (16) Uo. 28.
- (17) Uo. 31–32.
- (18) Uo. 239.
- (19) Szerb, A Pendragon legenda, 120.
- (20) Uo. 128.
- (21) Uo. 178.
- (22) Szerb, A királyné nyaklánc, 299.
- (23) Babits, 1978. 510–17.
- (24) Babits, 1928.

Irodalom

- Babits Mihály (1978): A veszedelmes világnézet. In: uő.: *Esszék és tanulmányok I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 510–517.
- Babits Mihály (1928): Az írástudók árulása. *Nyugat*, 18.
- Fukuyama, Francis (2000): *A nagy szétbomlás.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Keller Tamás (2004): Az Utas és holdvilág – a társadalomtudományok felől. *Iskolakultúra*, 2. 50–55.
- Spengler, Oswald (1994): *A nyugat alkonya I–II.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Szerb Antal (1969): *A rózsakeresztesek. A varázsló eltörti pálcáját.* Magvető, Budapest.
- Szerb Antal (é.n.): *A Pendragon legenda* Budapest, Magvető,
- Szerb Anta (é.n.): *A királyné nyaklánc.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Szerb Antal (é.n.): *Utas és holdvilág.* Magvető Kiadó, Budapest
- Tönnies, Ferdinand (2004): *Közösség és társadalom.* Gondolat Kiadó, Budapest.